

رساله‌های عملیه در بوته نقد شهید صدر

دکتر ولی الله ملکوتی‌فر

عضو هیئت علمی دانشگاه آزاد اسلامی - واحد سبزوار

◆ چکیده:

بدیهی است که با گذشت زمان لزوم طرح بعضی از مسائل در رساله‌های عملیه ضروری می‌نماید و به همان نسبت حذف بعضی از مباحث و تغییر بعضی از مثالها اجتناب ناپذیر است.

شهید صدر این ضرورت را بخوبی درک کرده بودند و معتقد است وقتی یک رساله بدست یک مسیحی می‌رسد باید طوری باشد که او بفهمد اسلام چگونه جامعه بشری را از هر جهت اداره می‌کند در این نوشتار بعد از بیان تاریخچه‌ای کوتاه از رساله‌های مراجع تقلید ویژگی‌های رساله (الفتاوی الواضحه) ارائه شده و بحث با توضیح تقسیم بندی ابواب فقهی و مصادر فتوی از نظر شهید صدر ادامه می‌یابد. آخرین بخش این پژوهش ضرورت دگرگونی رساله‌های عملیه می‌باشد.

کلمات کلیدی: رساله‌ها، الفتاوی الواضحه، مصادر فتوی، صدر

شاید در زمانهای قدیم چنین ضرورتی برای تحول در رساله‌های عملیه احساس نمی‌شد مثلاً در ۷۰ سال پیش که ایرانی مسلمان شیعه «بدنیا می‌آمده» اذان در گوش او می‌خواندند و نامی از اسامی خاندان پیامبر بر او می‌گذاشتند. با آداب اسلامی بزرگ می‌شد، یعنی در خانه از پدر و مادر و خواهر و دیگران نماز و روزه و زیارت و امثال آن یاد می‌گرفت و در جامعه نیز در مکتب و پای منبر، قرآن و حدیث و اخبار بهشت و جهنم می‌شنید، خلاصه آنکه با اسلام مأنوس بود و غیر از آن چیزی را نمی‌شناخت. بنابراین وقتی به سن بلوغ می‌رسید فقط یک چیز احتیاج داشت: تعلیم احکام و تمرین فروع. البته برای خالی نبودن عریضه و به پیروی از سنت ممتاز اسلام اصول دینی هم به او یاد می‌دادند که در آن فی‌الجمله استدلال و تعقل در میان می‌آمد.

اما امروز اوضاع عوض شده است در و دیوار به پیر و جوان، به مرد و زن تعلیم بی‌عقیدگی و تلقین شبهه و تردید می‌نمایند.

در برابر مکتب‌های مادی و ایرادات و اشکالات علمی و مسائل اجتماعی که از هر طرف عرضه می‌شود و نیز رقابت و تبلیغات خارج، جوانان و مردم ما به قبول عقلانی اصول و معتقدات اسلامی محتاج‌ترند تا به فروع و تفصیل‌های فقهی!

خانه از پای بست ویران است خواجه در بند نقش ایوان است

روحانیون بزرگ ما باید به این نکته توجه کنند که بقاء و دوام روحانیت و موجودیت اسلام در این کشور به این است که زعماء دین ابتکار اصلاحات عمیقی که امروز ضروری تشخیص داده می‌شود در دست بگیرند. امروز آنها در مقابل ملتی نیمه بیدار قرار گرفته‌اند که روز بروز بیدارتر می‌شود. انتظاراتی که نسل امروز از روحانیت و اسلام دارد غیر از انتظاراتی است که نسل‌های گذشته داشته‌اند.

بگذریم از انتظارات خام و نابخردانه‌ای که بعضی دارند، اکثریت آن انتظارات مشروع و بجاست، اگر روحانیت ما هر چه زودتر نجنبد و گریبان خود را از چنگال عوام خلاص و قوای خود را جمع و جور نکند و روشن بینانه گام بر ندارد خطر بزرگی از ناحیه رجال اصلاح طلب بیعلاقه بدیانت متوجهش خواهد شد.

امروز این ملت تشنه اصلاحات نابسامانها است و فردا تشنه‌تر خواهد شد، ملتی است که نسبت به سایر ملل احساس عقب افتادگی می‌کند و عجله دارد به آنها برسد، از طرفی مدعیان

اصلاح‌طلبی که بسیاری از آنها علاقه‌ای به دیانت ندارند زیادند و در کمین احساسات نو و بلند نسل امروزند، اگر اسلام و روحانیت به حاجتها و خواسته‌ها و احساسات بلند این ملت پاسخ مثبت ندهند به سوی آن قبله‌های نوظهور متوجه خواهند شد، فکر کنید آیا اگر سنگر اصلاحات را این افراد اشغال کنند موجودیت اسلام و روحانیت به خطر نخواهد افتاد؟

شهید صدر از جمله کسانی است که این ضرورت را به خوبی درک کرده بودند و در مقدمه «الفتاوی الواضحه» خصوصیتی را برای یک رساله عملیه در نظر می‌گیرند که در رساله‌های قبل یا وجود نداشته یا لاقبل به طور ضعیف وجود داشته است. ایشان بر این عقیده‌اند که وقتی یک رساله عملیه بدست یک مسیحی رسید باید طوری باشد که او بفهمد اسلام چگونه جامعه بشری را از هر جهت اداره می‌کند، لذا دست به تألیف یک رساله عملیه می‌زنند که بیانگر یک نظام اسلامی جامع و کاملی می‌باشد (صدر، الفتاوی الواضحه، ۹۴)

قبل از بیان ویژگیهای رساله عملیه مرحوم صدر لازم است تاریخچه مختصری از تألیف رساله‌های عملیه را یادآور شویم.

بعضی را گمان بر این است که در گذشته رساله عملیه و یا استفتائاتی نبوده و مثلاً در پنجاه سال اخیر باب شده است، همانگونه که نسبت به مرجعیت، مشابه چنین تصویری شده است و این گمان با واقعیت، صدها سال فاصله دارد، لذا برای آنکه زحمات آن بزرگ مردان و مشعلداران هدایت، پایمال و یا کم رنگ جلوه نکند تاریخچه کوتاهی از رساله‌های مراجع تقلید و فقهای ارجمند ارائه می‌گردد.

۱- شیخ صدوق (۳۸۱): صاحب دو رساله عملیه «المقنع» و «الهدایه» می‌باشد که سیر بحثهای آن دو مثل رساله‌های عملیه متداول امروزی است و به عبارت صحیح‌تر: رساله‌های امروزی به روش آن دو کتاب است و بزرگی مهمی که این دو کتاب دارد و متأسفانه در رساله‌های دیگر وجود ندارد، اینست که جملات کتاب و فتاوی حتی‌المقدور همان عبارات آیات و روایات معتبر و مورد قبول مؤلف می‌باشد و این یکی از نشانه‌های تعبد و علاقه به قرآن و سنت است. (مرورید، سلسله الینابیع الفقیه)

۲- سید مرتضی (۴۴۶): صاحب «جمل العلم و العمل» ناصریات و انتصار می‌باشد. استفتائات ایشان در «رسائل الشریف» (۴ جلد) درج شده است که عبارتند از: محمّدیات، با درائیات موصلیات، حلیه، طرابلسیات، طوسیه، دیلمیه، جرجانیه، رازیّه، طبریه، میافارقیات رسیه و... (طوسی، الفهرست ص ۹۸)

۳- ابن ادریس (۵۹۸): اثر مشهور وی «السرائر الحاوی لتحریر الفتاوی» که در سال ۱۲۷۰ هـ ق در تهران چاپ شده است. نسخه خطی این کتاب در آستان قدس به شماره ۵۷۱۳ مجلس ۴۵۵۴ آیت‌الله مرعشی ۲۶۰۳ موجود است و دیگر اثر وی مسائل فی ابعاضاً الفقر و اجوبتها می‌باشد که نسخه خطی آن به شماره ۵۷۰ مورخ ۵۸۸ در کتابخانه حکیم موجود است. (ابن ادریس، السرائر الحاوی...)

۴- محقق حلی (۶۷۶): از مرحوم محقق حلی رساله‌های متعددی باقی مانده است مانند: المسائل البغدایه که در کتابخانه آستان قدس به شماره ۲۶۵۵ مسجد اعظم به شماره آیت الله مرعشی ۴۲۴۲/۳ موجود است. (مدرس طباطبایی، مقدمه‌ای بر فقه شیعه ص ۸۸).

۵- شهید اول (۷۸۶): از شهید اول رساله‌های گوناگون باقی مانده از جمله رساله اجوبه المسائل الفقیه که توسط فرزند محترمش گردآوری شده و به شماره عمومی ۲۳۶۹ در آستان قدس موجود است، از دیگر رساله‌های وی رساله خلل الصلاة می‌باشد که همراه با کتاب بیان شهید چاپ شده است و نیز رساله‌ای درباره حج و عمره که در صیدا در ضمن معادل الجواهر سید محسن امین عاملی چاپ شده است. (مدرس طباطبایی، مقدمه‌ای بر فقه شیعه ص ۱۲۵)

۶- ابن فهد (۸۴۱): حدود ۱۲ رساله از وی باقی مانده از جمله اجوبه المسائل، مجموعه سؤال و جواب‌های فقهی است و نیز اجوبه المسائل الفقیه که نسخه خطی آن به شماره عمومی ۱۷۲۲/۱ در کتابخانه ملک موجود است. (مدرس طباطبایی، مقدمه‌ای بر فقه شیعه)

۷- مقدس اردبیلی (۹۹۳): رساله عملیه مقدس اردبیلی مناسک حج به زبان فارسی باقی مانده که نسخه خطی آن به شماره عمومی ۲۳۷۳ آستان قدس و ۳۰۰۸۴۳-۵ آیه الله مرعشی موجود است. (مدرس طباطبایی، مقدمه‌ای بر فقه شیعه ص ۱۵۴)

۸- محقق سبزواری: از مرحوم محقق سبزواری رساله‌های عملیه زیادی باقی مانده از جمله رساله خلافتیه که از بحث طهارت شروع و تا آخر اعتکاف ادامه پیدا کرده است از این رساله نسخه‌های خطی متعددی در کتابخانه‌های معتبر موجود است، رساله خلافتیه وی توسط دانشجویان کارشناسی ارشد رشته فقه دانشگاه آزاد اسلامی واحد مشهد تصحیح و تعلیق شده است، از ایشان رساله عملیه دیگری باقی مانده که به شماره عمومی ۲۴۲۵ در کتابخانه آستان قدس نگهداری می‌شود. (مدرس طباطبایی، مقدمه‌ای بر فقه شیعه ۲۴۱).

۹- مجلسی دوم (م ۱۱۱۰): آداب الصلاة به فارسی، اوقات نماز، مناہج المسائل رساله‌ای در زکوة و خمس، مناسک حج، رساله‌ای در واجبات حج و عمره به فارسی، صواعق الیهود، رساله‌ای در احکام جزیه، رساله در حکم مان ناصبی، رساله در نذر، رساله در کفارات، رساله در حدود و دیات، رضاعیه به فارسی، رساله در صیغ عقود، نکاحیه، شایسته ذکر است که تمام این رساله‌ها به زبان فارسی نگاشته شده و در کتابخانه‌های معتبر دنیا موجود است.

۱۰- وحید بهبهانی (۱۲۰۵): از مرحوم بهبهانی رساله‌های متعدد باقی مانده که احصای همه آنها از حوصله این مقال خارج است از جمله آنها رساله معاملات است که به زبان فارسی نوشته شده و مرحوم آیت‌الله محمد حسن شیرازی آن را حاشیه نموده و آیت‌الله فقید شهید سعید حاج شیخ فضل الله نوری که شاگرد مرحوم میرزا بوده صحت حاشیه استاد را به خط خود در صفحه اول آن تصدیق و عمل به آن را مجزی دانسته است (مدرس طباطبائی، مقدمه‌ای بر فقه شیعہ ص ۲۶۰).

۱۱- سید محمد کاظم طباطبائی یزدی (۱۳۳۷): مرحوم علامه طباطبائی در «رساله عملیه» خود که آن را العروۃ الوثقی نامیده است مسائل شرعی که مورد نیاز مقلدین بوده بیان نموده است و از آنجا که این کتاب شامل فروع زیاد است و از یک سیر منطقی برخوردار است مورد توجه مراجع تقلید قرار گرفته بر آن حاشیه نوشته‌اند.

این رساله شریفه شامل احکام آبها، نجاسات، مطهرات، صلافة، صوم، اعتکاف، زکات، خمس، اجاره، مضاربه، مسافات، ضمان، جعالة، نکاح و وصیت می‌باشد همانطوریکه مشاهده می‌کنید بحث تجارت و طلاق، متأسفانه با اینکه کاربرد زیادی دارند به چشم نمی‌خورد و لکن حدود ۱۲ صفحه به نکاح بندگان و کنیزان اختصاص پیدا کرده است. (طباطبائی یزدی، محمد کاظم ۶۷۵/۲).

ویژگی‌های رساله «الفتاوی‌الواضحه»

واقعیت این است که زندگی بشر تطوّر یافته، شؤونات جدید و پدیده‌های بیشماری ظهور کرده است و هیچ موضوعی که محط فتوای فقهای سلف بوده ثابت نمانده است. بنابراین محال است که موضوع‌ها دگرگون شوند و احکام آنها را کد و جامد باشند چه حکم متفرع بر موضوع است ثبوت موضوع، ثابت و با رفتن موضوع می‌رود و با آن تطوّر می‌پذیرد.

فقیهان بزرگوار ما در عصر خودشان نیازهای زمان را شناختند و بر اساس نیازهای اقتصادی

و اجتماعی آن روز به تدوین فقه پرداختند و کتاب‌هایی را به «ازدواج، طلاق، تجارت، اجاره اختصاص دادند و فروع و فرضیه‌های بسیاری را برنمودند ولی بر اثر تطور جوامع و زندگی بشر مسائل و پرسش‌های جدیدی چهره نموده است که در کتاب‌های آنان طرح نشده است، در حالیکه برخی از این مسائل باب و کتاب جدیدی را در فقه می‌طلبد. مانند: قوانین دریاها، تجارت دریایی، احکام در ارتباطات و مراسلات و امور دیگری که متن زندگی بشر امروزی را شکل می‌دهند و قانونگذاران امروز، کتاب‌های فطور چندصد صفحه‌ای در این زمینه‌ها نگاشته‌اند.

استاد صدر که هم بر مبانی شریعت مسلط بوده و هم به مشکلات احکام فقهی در عرصه عمل و مقام قضاوت پی برده و هم از انتظارات نسل امروز از حوزه‌های علوم دینی آگاهی داشته است، رساله‌های عملیه موجود را از زاویه ناهمخوانی با بعد اجتماعی اسلام مورد نقد و بررسی قرار داده است. در نگاه شهید صدر، اگر فقیهان از این زاویه به تهذیب کتاب‌های فقهی بپردازند و در رفتاری جدیدشان بعد اجتماعی اسلام را با نگاه به زندگی عینی بشر امروز و تطوری که در مناسبات اجتماعی پیش آمده فرادید دارند، تحولی در فقه پدید خواهد آمد و شیوه‌ای نو در استنباط و احکام خواهد آورد.

در فقه شهید صدر توجه به قرائن و اوضاع و احوال اجتماعی بسیار اهمیت دارد. چه بسا در بسیاری از موارد انسان به احکامی می‌رسد که اگر این نگرش اجتماعی نبود نمی‌توانست به آن احکام برسد.

به عنوان مثال در بحث معاملات ربوی، در روایات، ملاک‌ها و معیارهایی برای این نوع معاملات که از اشد محرمات به شمار می‌رود، بیان شده است که اگر ما نگرش اجتماعی را در این روایات لحاظ نکنیم، این ملاک‌ها شامل همه معاملاتی که در حقیقت ربوی هستند نمی‌شود و باید آن را حلال تلقی کرد. اکثر فقهای متأخرین متعرض این مسأله شده‌اند و قائل به حلیت حیل شرعیه ربا هستند. یکی از کسانی که به شدت با این حیل شرعی تخلص از ربا مخالفت کرده‌است حضرت امام ره است و دیگری مرحوم شهید صدر خوب شهید صدر و امام از کجا به حرمت این نوع معامله رسیدند، به این که این معامله‌ها از نظر موازین اولیه فقهی، معامله‌هایی غیر ربوی محسوب می‌شدند؟ آنچه باعث شده تا این دیویرگوار قائل به حرمت شوند، در نظر گرفتن ادله شرعیه با نگرش فردی مگر می‌شود کسی فهم اجتماعی داشته باشد و یک چنین حرام مؤکدی محتوایش را

به بیع به ضمیمه بپذیرد؟ من یک معامله ربوی می‌کنم و مثلاً همراه آن یک کبریت می‌فروشم، آیا میتوان گفت که چون ضمیمه دارد و این کبریت ضمیمه‌اش شده است پس این معامله ربوی هم حلال است؟ این امکان ندارد. (اندیشه ماندگار، شماره ۱۰، ص ۱۱)

از منظر شهید صدر رساله‌های عملیه باید زمینه اجتماعی داشته باشد و وضعیت جامعه اسلامی نوشتن چنین رساله‌ای را اقتضا می‌کند، از این رو مباحثی در رساله عملیه ایشان وجود دارد که در رساله عملیه دیگر به چشم نمی‌خورد.
که مهمترین آنها عبارتند از:

۱- پیشگفتار مختصر و استدلالی درباره اصول دین دارند که شامل سه عنوان «مرسل»، «رسول» و «رساله» می‌باشد.

در بحث مرسل با استفاده از استدلال علمی و فلسفی به اثبات صانع پرداخته‌اند استدلال اول «علمی» با توجه به حساب احتمالات طی پنج مرحله تبیین شده و یکی از ابتکارات بزرگ شهید صدر پیاده کردن حساب احتمالات در ابعاد و مسال مختلف فقه و اصول می‌باشد مانند بحث اجماع، اجماع منقول، شهرت، تواتر و سیره. این مباحث بجز بحث سیره مباحثی است که در اصول مطرح می‌باشند، اما بحث سیره اصلاً در اصول کلاسیک وجود ندارد و شهید صدر آنرا در کتاب‌ها و دروس خارج خود مطرح ساخته‌اند. ایشان سیره را به سه قسمت تقسیم کرده‌اند، سیره عقلا، سیره متشرعه و سیره شارع و اینکه هر کدام با چه مکانیزمی می‌توانند کاشف از حکم شرعی باشند. کل این بحث از ابتکارات شهید صدر است قبل از وی تمیز چندانی بین انواع مختلف سیره در کلمات اصحاب وجود نداشت.

اما اهمیت تطبیق حساب احتمالات در اصول در بحث‌هایی که ذکر شد بسیار زیاد است. از این نظر که اساساً حساب احتمالات چیست؟ حساب احتمالات یعنی این که احتمالات گوناگون اطراف موضوع مدنظر قرار گرفته و با بررسی این احتمالات حقیقت مطلب کشف شود، طبیعی است که اگر این چنین شد و احتمالات گوناگون در مسأله جست و جو شد، این خود نگرش اجتماعی برای انسان بوجود می‌آورد، طبیعت توجه به حساب احتمالات اقتضا می‌کند که نگرش انسان همه جانبه شود و هر چه که ممکن است در فهم و بدست آوردن حکم شرعی دخالت داشته

باشد از قبیل اوضاع و احوال اجتماعی زمان صدور نص شرعی مورد جست و جو قرار گیرد. و به این ترتیب روح اجتماعی‌نگری و کلان‌نگری در انسان پرورش می‌یابد. (صدر، الفتاوی الواضحه، ص ۹)

دلیل دومی که شهید صدر بر اثبات صانع ارائه کرده‌اند یک دلیل فلسفی است که قبل از بیان آن به تعریف دلیل فلسفی و فرق آن با دلیل علمی پرداخته‌اند، در بحث رسول شهید صدر با استفاده از همان حساب احتمالات که وجود صانع را ثابت کرد به اثبات نبوت رسول گرامی اسلام (ص) پرداخته است و طی مثال‌های گوناگون با توجه به آیات شریفه قرآن بحث استدلالی و جالبی را در این زمینه بیان کرده‌اند.

آخرین بحثی که شهید صدر در پیشگفتار بیان می‌کنند در رابطه با «رساله» می‌باشد، که همان دین خداست و حضرت محمد (ص) مأمور ابلاغ آن شده است و سپس ده خصلت برای دین اسلام بیان می‌کند که در ادیان آسمانی دیگر نمی‌باشد.

در عاشورا سال ۱۲۹۷ این پیشگفتار پر بار توسط شهید صدر به اتمام می‌رسد و در حالیکه سراسر وجودش را غم فرا گرفته و ثواب آنرا به حضرت اباعبدالله (ع) که در را اعتلای اسلام جانفشانی کردند تقدیم نموده است. (صدر، الفتاوی الواضحه، ص ۹ به بعد)

۲- یکی دیگر از ویژگی‌های این رساله سبک نگارش و تقسیم‌بندی آنهاست گر چه که فقهای عظام شیعه و سنی تقسیمات گوناگونی را درباره سبک نگارش فقه دارند، اما تقسیم‌بندی ایشان با توجه به اینکه می‌خواهند یک نظام اسلامی جامع و کاملی را ارائه دهند از ویژگی‌های خاصی برخوردار است، ایشان رساله «الفتاوی الواضحه» را مشتمل بر چهار قسمت نموده‌اند.

۱- عبادات (نماز، روزه، اعتکاف، حج، عمره و کفارات)

۲- اموال که بر دو قسم است:

الف) اموال عمومی، اموالی که به شخصی خاص متعلق نیست و برای مصالحی عمومی و مصارفی مشخص در نظر گرفته شده است مانند: خراج، انفال، خمس، زکات.

دو عنوان اخیر گر چه جنبه عبادی نیز دارند لیکن جنبه مالی آن فویتر و بارزتر است. (بحث خراج و انفال و نظایر آن در این مقوله وارد است).

ب) اموال خصوصی، اموالی که مالک یا مالکان مشخص دارد. مقررات مربوط به این بخش

در دو قسمت جدا مورد بررسی قرار می‌گیرد:

(بک) اسباب شرعی تملک یا به دست آوردن حقّ خاصّ. مباحث احیاء موات، حیازت

صید تبعیت، میراث، ضمانات و غرامات و نظایر آن در این مبحث مورد بررسی قرار می‌گیرد.

(دو) احکام تصرف در اموال، شامل مباحث بیع، صلح، شرکت، وقف، وصیت و سایر

تصرفات و معاملات.

۳- سلوک و آداب و رفتار شخصی، یعنی اعمال شخصی که ربطی به مبادات و اموال ندارد

که دو گروه است:

الف) روابط خانوادگی، مناسبات دو جنس زن و مرد، مباحث نکاح و طلاق، خلع و عبارات

وظهار و لعان و ایلاء و از این قبیل.

ب) روابط اجتماعی و مقررات مربوط به تنظیم رفتار فردی افراد جامعه، مقررات مربوط به

اطعمه و اشریه، ملابس و مساکن، آداب معاشرت، احکام نذر و عهد و یمین، ذباحه، امر به معروف

و نهی از منکر همه در این بند جا می‌گیرد.

۴- آداب عمومی یعنی رفتار و سلوک دستگاه‌های حکومتی و عمومی در مسائل قضاء و

حکومت و صلح و جنگ و روابط بین‌المللی، ابواب و مباحث ولایت عامّه و قضا و شهادت،

حدود، جهاد و نظایر آن در این مقوله وارد است. (صدر، الفتاوی الواضحه، ص ۹۹).

۳- مصادر فتوی: گرچه که فقهای عظام شیعه منابع استنباط را چهار مورد دانسته‌اند و لکن

بیشترین اعتماد شهید صدر به کتاب کریم و سنت شریف است به نظر ایشان قیاس و استحسان قابل

اعتماد نیست.

شهید صدر درباره دلیل عقلی می‌فرماید: در این که آیا می‌توان به دلیل عقلی عمل کرد

اختلاف است، به نظر ما عمل به دلیل عقلی جایز است و لکن حتی بک حکم پیدا نمی‌شود که

مستند آن فقط دلیل عقلی باشد بلکه هر آنچه با دلیل عقلی ثابت شده با کتاب و سنت نیز ثابت شده

است.

اما نسبت به اجماع باید گفت: اجماع نمی‌توان به عنوان یک دلیل مستقل در عرض کتاب و

سنت باشد و به آن توجه نمی‌شود مگر از باب اینکه در بعضی از موارد وسیله اثبات حکم است.

بنابراین فقط کتاب و سنت می‌توانند مصدر فتوی باشند از خداوند می‌خواهیم که ما را از متمسکین به این دو قرار دهد کسی که به این دو تمسک کند به عروه‌الوثقی متمسک شده است (صدر، الفتاوی الواضح، ص ۹۸).

ضرورت دگرگونی رساله‌ها

رساله‌های عملیه‌ای که مجتهدین برای مقلدین نوشته‌اند اساس دسترسی به فتاوی و احکام شرعی می‌باشد. با اینکه رساله‌های عملیه برای این مقصود نقش مهمی را ایفا می‌کند از دقت نظر کافی و رعایت اختصار برخوردار است باز هم دو نکته قابل ملاحظه در آنها دیده می‌شود.

نکته اول:

این رساله‌ها نوعاً از یک روش فنی در تقسیم‌بندی و ارائه احکام محروم است که این مسأله موارد زیر را در بردارد.

- ۱- بیشتر احکام به خاطر رعایت تقسیم‌بندی تقلیدی در ضمن صورت‌های جزئی و محدود بیان شده و یک ساختار همگانی ندارد که مقلد بتواند در چهارچوب آن به احکام دسترسی پیدا کند.
- ۲- تعدادی از احکام به خاطر رعایت تقسیم‌بندی تقلیدی و به محض کمترین مناسبت در ابوابی آورده شده که ربطی به آن ندارد.
- ۳- از بعضی از احکام در نهایت به خاطر اینکه جایگاهی در تقسیم تقلیدی نداشته خودداری شده است.
- ۴- در هر بحثی در ابتدا معیارهای کلی و سپس جزئیات بیان نشده تا بتوان طبق قوانین کلی و عمومی تکلیف جزئیات را مشخص کرد و مقلد بتواند تکلیف خود را در مسائل مشابه تشخیص دهد و هر مجموعه‌ای از سؤالات با مجوز اصلی آن سؤالات ارتباط تنگاتنگ ندارد.
- ۵- در خیلی از موارد وجود صورت‌های گوناگون برای عبادات فرض شده بدون اینکه سابقه ذهنی نسبت به آن وجود داشته باشد و به خاطر اعتماد بر همان صورت‌ها بحث از صفر شروع نشده است.
- ۶- به خاطر انتشار بدون رویه احکام تعداد زیادی از معیارهای کلی از بین رفته و مکلفین

فرصت استخراج مبادی عمومی را با توجه به معیارهای کلی از دست داده‌اند. (صدر، الفتاوی الواضحه، ص ۹۵).

نکته دوم:

از آنجا که رسالت رساله‌های عملیه بیان احکام شرعی مربوط به زندگی انسان است و این احکام شرعی گر چه که ثابت می‌باشند و لکن روش‌های تعبیر احکام مختلف است و هر زمانی با زمان دیگر تفاوت دارد چرا که نیازهای انسان در هر زمانی تفاوت می‌کند و این دگرگونی همه‌جانبه در روش‌های یبانی و حوادث زندگی اثر خود را بر رساله‌های عملیه به گونه دیگر حاکم می‌سازد.

لازمه این دگرگونی این است که رساله‌های عملیه به شکل دیگری تألیف شود. بعضی از لغات که در رساله‌های عملیه به کار رفته است به تناسب انسان‌های زمان‌های گذشته بوده علاوه بر این که در زمان‌های قدیم استفاده از رساله‌های عملیه منحصر به گروه‌های خاصی از مردم بوده چون تعداد زیادی از مردم باسواد نبوده‌اند اما امروزه اکثر مردم قادر به خواندن و نوشتن می‌باشند که اگر رساله‌ها به زبان روز نوشته شود برای آنها قابل استفاد خواهد بود، لذا مرجع تقلید باید به لغات و تعییرات جدید رساله عملیه خود را بنویسد.

اصطلاحاتی که در رساله‌های عملیه به چشم می‌خورد و مقصود خود را به وسیله آن بیان می‌کنند توجیه آن این است که مردم در گذشته با اصطلاحاتی که داخل فرهنگشان بوده احساس نزدیکی می‌کردند، فاصله گرفته‌اند، به طوری که اکثر آنها آشنایی کافی ندارند.

فقها با توجه به زندگی روزمره مردم احکام را تبیین می‌کرده‌اند، مثلاً در آن زمان وقتی که حرف از اجاره می‌شود از اجاره دادن چهارپایان به عنوان نمونه استفاده می‌شود و لکن، امروزه که وسائل نقلیه فرق کرده باید مثال‌ها هم تفاوت پیدا کند و اصطلاحات جدید برای مقلد امروزی شایسته است.

اما گاهی حوادث و وقایع بی‌شمار و جدیدی که امروزه دائماً در حال اتفاق افتاده است احتیاج به این دارد که حکم شرعی آن معین شود و اگر رساله‌های عملیه تاریخی فرض شوند به احکام همان زمان می‌پردازند لذا امروزه باید رفته رفته رساله‌های عملیه‌ای تألیف شود که بتواند همه مسائل جدید زندگی انسان امروزی را در برگیرد. (صدر، الفتاوی الواضحه، ص ۹۶).

قبلاً گذشت که گر چه احکام ثابت است اما گاهی تطبیق آن با توجه به زمان فرق می‌کند مثلاً شرط ضمنی، یعنی شرطی که عرف عام دلالت بر آن دارد گر چه در عقد به آن تصریح نشده و لکن واجب و نافذ است، اما از آنجا که عرف این شرط را مشخص می‌کند متفاوت می‌شود لذا ممکن است چیزی در زمانی شرط ضمنی حساب شود و همان در زمان دیگر شرط ضمنی به حساب نیاید.

لذا رساله‌های عملیه باید به مسأله دگرگونی عرف توجه کافی بنمایند و در احکامی که عرف نقش دارد از توجه به این مهم غفلت نشود، تلاشهایی در زمینه بروز کردن رساله‌های عملیه انجام شده که هر کدام از اهمیت و ارزش قابل ملاحظه برخوردار است ولی این کافی نیست.

منابع و مأخذ

- ۱- ابن ادریس محمد بن منصور، السرائر الحاوی، مؤسسه النشر الاسلامی، ۱۴۱۱
- ۲- آغا بزرگ تهرانی، الذریعه الی تصانیف الشیعه، طهران، ۱۳۸۷
- ۳- اندیشه ماندگار، شماره ۱۰
- ۴- صدر، محمد باقر، الفتاوی الواضحه وفقاً لمذهب اهل البیت، دار التعارف، بیروت ۱۴۰۳
- ۵- طالقانی، هدایت، مرجعیت، ارغنون، ۱۳۷۴
- ۶- طباطبایی یزدی، سید محمد کاظم، العروه الوثقی، اسماعیلیان، قم ۱۳۷۰
- ۷- طوسی، محمد بن الحسن، الفهرست به کوشش دکتر محمود رامیار، ۱ ج، دانشگاه مشهد ۱۳۵۱ ش
- ۸- مدرس طباطبایی، حسین، مقدمه‌ای بر فقه شیعه، بنیاد پژوهشهای اسلامی، مشهد ۱۳۶۸
- ۹- مروارید، علی اصغر، سلسله البیان فی الفقهیه، بیروت ۱۴۱۰.